

վրայ եւ մեղի թոյլ պիտի տայ վերականգնել աւերակները մեր հայրենիքին, որ լքուած է այսօր, բայց ոչ մոռցուած (1) :

×

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

ՃԱՌ ՓՐՈՖ. ԿԱՊՐԻԷԼ ՄԻԼԼԷԻ

Հայ արուեստը կրցած է համարուիլ, զեռ կը համարուի իսկ, մերթ, ճիւղ մը բիւզանդական արուեստի: Կը բաւէ սակայն համեմատութեան մը զննել Հայաստանի յուշարձանները յոյն Կայսրութեան, մանաւանդ Կ. Պոլսոյ, յուշարձաններուն հետ, նկատելու համար տարբերութիւնները որ անոնց հօր ինքնատուութիւնը յստակօրէն ի վեր կը հանեն:

1) Այս փառին արտասանուած օրը, վերջին պարբերութիւնը ունկնդիրներէն ոմանց այնպէս կարծել տուեր էր թէ բովանդակ հայ ժողովուրդի այժմեան ազգային կեանքն է որ հոն «դժնդակ» ածականով կ'որակուէր եւ թէ «լրբ» ուսած բայց ոչ մոռցուած հայրենիքի աւերակներու ապագայ վերականգնման» մասին յայտնուած յոյսը կը վերաբերէր Խորհ. Հայաստանին: Այդ մեկնութիւնը անհիշող է, ինչպէս հեղինակն ալ՝ երբ իրեն հաղորդեցինք այդ կարծիքը՝ ըսաւ մեզի: Հայրենիքէն հեռու օտար երկիրներու ցրուած Հայոց կեանքն է որ ան կը գտնէ դժնդակ, եւ երբ կը ճշդէ թէ «վերակենդանացած արդարութեան տապանը օր մը Արարատին, — այժմ թուրքերու ձեռք անցած Արարատին, — վրայ է որ պիտի իջնէ», յայտնի է որ չի կրնար ակնարկել մեր այժմեան Հայաստանի Հանրապետութեան, որ լիուս ըլլալէ հեռու, մէկ միլիոն կենդանի, աշխատող, արտադրող Հայերու բոյնն է, այլ Հայերէ ու հայ կեանքէ բոլորովին պարպուած, բայց վտարանդի Հայերէ երբեք չմոռցուած այն հայկական նահանգներուն որ մնացին կամ տասնհինգ տարի առաջ նորէն անցան քուրք լուծի տակ:

Հայերը մասնաւորապէս հետամուտ եղած են կառուցման եւ դարգաւորման: Անոնք մեղր թողած են շատ եկեղեցիներ, շատ մանրանկարներ, զորոքեր որ մեծ մասամբ թուական կը կրեն, եւ ոմանք շատ հին, 2. — է. դար: Այդքան ճախ ամբողջութիւն մը հազուադիւրսն է: Արուեստի պատմարանը այդ թանկագին զանաւարանին մէջ լիարուսն բան կը գտնէ քաղելիք:

Ով որ զգացած է բիւզանդական եկեղեցիներուն հրապոյրը, ով որ ճաշակած է անոնց ճակատներուն նկարազեղութիւնը, ոսկեզօծ հողաքարին եւ կարմիր աղիւսին ներդաշնակութիւնը, ով որ զնահատած է առաձգականութիւնը եւ յաճախ անխուժութիւնը տաղախի (mortier) լայն կցուածքներով պաճուճանքի (parement) մը, դարմացած կը մնայ երբ Հայաստանի մէջ կ'անցնի իստութեանը առջեւ՝ սրբատաշ մեծ քարերուն, սքանչելիօրէն կարգաւորուած, առանց դոյնի, յաճախ առանց տեքորի, կամ ուրիշ ու եւ է տեքոր չունենալով բայց եթէ սիւներու դօտի մը կամ քանի մը քանդակներ, դէմք կամ դարգազիժ՝ քիչ կարկառ ունեցող: Նոյն հակապատկերը, զոր կը կազմեն մէկ կողմէ՝ յօդաւորուած շինութեանց ճակատներուն վրայ արձանադրուած կառուցումը եւ միւս կողմէ՝ հուժկու զանգուածը որ ներքնամասը կը ծածկէ, որ կը փակէ նախախմբարանը (narthex), նոյն իսկ կողակները (abside), ուր կողակը հազիւ նշանակուած է միահարթ մակերեսին մէկ միջափորումովը, որպէս թէ հսկայ քանդակադորմ մը «դաշտ»ը վերցուցած եւ թանկագին մոթիֆ մը արժէքաւորելու համար ստուերի խորք մը փորած ըլլար: Միեւնոյն հակապատկերը դարձեալ, Այա — Սոֆիայի լայն բացուածքներուն ու բազմաթիւ պատուհաններ ունեցող հօր զրմբէթին, որուն համար Պրոկոպիոս կ'ըսէր թէ երկնքին մէջ իսկ առկախուած կը թուէր, եւ հայ եկեղեցիներու ժլատ լուսաւորման միջեւ: Ամէն ինչ հակադրութիւն կը կազմէ. հոն՝ միջերկրականեան երկնքին ժպիտը եւ Յունաստանի նրբին մտածումը, հոս՝ բարձր լեռներու ծանրախոհութիւնը եւ Արեւելքի կրօնական հոգին:

Զուգակշիւը աւարտենք «փլան»ներուն եւ կառուցուածքին քննութեամբ: Բիւզանդիոն եւ Հայաստան Զ. դարուն հաւասարապէս լքած են այն հռչակաւոր տիպը զոր առաջին քրիստոնեայ ճարտարապետները ստեղծած են Միջերկրականի ափունքներուն վրայ, առաղձապօրժ (à charpente) պաղիլիքան: Անկից նախընտրելի նկատած են շինութեան ձեւ մը որ չատոնց ի վեր ընտանի էր Ասիոյ, այն է քառակուսի փլանի վրայ դմբէթը: Բայց տարբեր կերպով օգուտ քաղած են անկից. ինչպէս դմբէթը կապել հիմ կազմող քառակուսիին, ինչպէս անկիւններու պարապը լեցընել՝ զմբէթը ամուր բռնելու համար: Հայերը կը շատանան փորձառական (empirique) եղանակով մը, որ հին սերունդներէն մնացած է, այն է որմնախորշը (niche), անկիւնափողը (trompe d'angles): Բիւզանդացիք կը գծեն երկրաչափական պատկեր մը, զիտութեան արդիւնք, դմբէթարդը (pendantif): Ինչպէս, ատկից յետոյ, զիմադրել հրումներուն (pous-sées), որ կը ձգտին պատերը խորտակելու: Երկու միջոցներ կը ներկայանային, որոնցմէ մին պէտք էր ընտրել. չորս հուսկու մոյթեր՝ քառակուսիին ներքը, անկիւններուն մէջ, կամ չորս կողակներ (abside) դուրսը՝ կողերուն կրթնած: Առաջին եղանակը ծնունդ տրւած է, դանադան հանգրուաններէ յետոյ, խաչածեւ եկեղեցիին. երկրորդը, ուղղակի, քառատերեւածեւ եկեղեցիին: Բիւզանդացիք, որ հաւասարակուսութեան բաղկացութեանց հնաբանութենէն կ'ախորժէին, ընտրած են խաչածեւ եկեղեցին եւ զայն դարձուցած են՝ դարերով՝ իրենց աւանդական տիպը: Հայերն ալ զայն առաջին կարգի վրայ դրած են, բայց տեսակ մը նախասիրութիւն ունեցած են քառատերեւի ձեւին համար: Անոր երեւոյթին այլապահութիւն տուած են: Իբր նեցուկ ծառայող որմնախորշը կիրարկած են ութանկիւնին, վեցանկիւնին: Զայն կիրարկած են այնտեղ իսկ ուր հարկաւոր չէր: Այդպէս բրած են՝ աւելի միջոցն ընդլայնելու քան հրումներուն զիմադրելու համար, խաչածեւ եկեղեցիին կողերուն:

Յոյց տուած են մանաւանդ թէ ինչ մեծ արժէք ունէր իրենց համար քառատերեւի ձեւը, երբ ներսէս Գ. կաթողիկոսը Զուարթնոցի մեծ

ոճով եկեղեցին կառուցանելու ձեռնարկեց 648էն 660: Զայն պարփակեցին այն ատեն բոլոր-

րաչէնի (rotonde) մը մէջ, զայն շինութեան տիրական կտորը դարձուց: Յատակադիւր Այա - Սոփիային կը նմանի, բայց Այա - Սոփիան քառատերեւածեւէն կը պահէ նեցուկ կազմող կողակներուն, երկուքը միայն, որոնք քառակուսին կ'երկարաձգեն ըստ երկայնատարած առանցքին, եւ զայն կը դարձընեն պաղիլիքական հօր կոնք (nef) մը, բոլորածեւ կամարներու երկար շարքի մը տակ:

Ուրիշ հակապատկեր մը եւս: Հայաստան Միջագետքի իր դրացիներէն առած է արեւելեան ուրիշ տիպ մը, կամարաւոր պաղիլիքան: Ան իր խաչածեւ եկեղեցին նոյնքան երկար բրած է, որպէս թէ խաչը պարզապէս պատուաստուէր պաղիլիքային վրայ: Կոստանդնուպոլիսը կամարաւոր պաղիլիքային չէ կապուած: Ան խաչին կուտայ չորս հաւասար թեւեր, յատակադիւն՝ հաւասարակուսութիւն եւ երկրաչափական գծադրութեան մը համաչափութիւնը:

Հայաստանը ինքնատիպ է: Եղած է ստեղծագործ: Մարդ յօժարակամ ատոր կը մղուի հաւատալ, երբ կը տեսնէ անոր այլադան յատակադիւններուն, որ ամէնքն ալ լայնօրէն վերարտադրուած են, զիւրաւ համախմբուիլը կապակից ամբողջութեան մը մէջ որուն բոլոր մասերը միեւնոյն սկզբունքէն կը բղխին: Մեծ զիտուն մը, պարծանքը մեր սերունդին, Ստրէկովսքի, մեզ կ'ապահովէ թէ Հայաստանը ատոնց գրեթէ բոլորն ալ ինք ստեղծած է: Ինք է որ Իրանէն քաղեր է քառակուսի փլանի վրայ դմբէթը, որ զայն կազմակերպել է ու Բիւզանդիոնին տուեր: Այդ քեզմնաւոր գործը ան կատարել է Դ. դարուն, քրիստոնէութիւնն ընդունելէն անմիջապէս յետոյ, վերին Միջագետքի եւ Քաղզէաստանի արամէական քրիստոնեայ ազգաբնակութեանց հետ ունեցած չփման հետեւանքով, հետո ձոռմէն ու հելլենութենէն: Եթէ յետոյ, Ե. եւ Զ. դարերուն, կ'ընդունի Սուրբոյ եւ Բիւզանդիոնի ազդեցութիւնը, թոյլ չի տար որ ան շատ խորապէս թափանցէ զինքը: Է. դարուն, ան կը վերադառնայ իր ազգային աւանդութեան եւ նորէն ի պատուի կը դնէ այն ձեւերը զոր հաւատքի առաջին խոյանքին մէջ յղացաւ:

Ի՞նչ եղաւ իր աղղեցութիւնը: Այնքան մեծ որքան իր ինքնատուութիւնը, կը պատասխանէ դարձեալ Պ. Սոչիկովսքի, որ զայդ կը նկատէ ամէն տեղ, յոյն երկիրներու եւ Իտալիոյ մէջ, Պրանսայի հարաւը, Ժերմենի-լէ-Փրէ, Պոհեմիա, ուսման արուեստին մէջ: Այդ աղղեցութիւնը նախ կը տիրէ Վրաստանի մէջ, եւ անկից կը տարածուի ամէն կողմ, գոթ արշաւողներուն, Վարէկ վաճառականներուն եւ հայ զաղթականներուն հետ: Յանդուգն վարկած, որ շատ մը ընդդիմութեանց բաղխած է: Ամէն պարագայի մէջ, ամենէն խոհմանքը պիտի ընդունին թէ քիչ յուշարձաններ կան Բիւզանդական երկիրներու եւ ամբողջ Եւրոպայի մէջ, միջին դարու հնազոյն շրջանին եւ աւելի ետքն ալ, որոնց ուսումնասիրութիւնը քանի մը էական տուեալներ չունենայ քաղելու Հայաստանի յուշարձաններու ճոխ գանձարանէ:

Հայերը սիրած են զարդարուեստը: Անով զեղեցկացուցած են իրենց եկեղեցիները, գլխաւորապէս մուտքի մէծ դռներուն, պատուհաններու շրջանակներուն, կամարաշարներու անկիւնակալ քարերուն վրայ: Աղթամարի հռչակաւոր եկեղեցին շրջապատուած է, ինչպէս գօտիով մը, հոյակապ ծոփոտով մը (frise) որթատունկի ոլորապտոյտ ցօղուններու: Մոթիֆները ալապան են, ատոնց ուսումնասիրութիւնը բարդ է եւ ամբողջ դիրք մը կրնար լեցնել: Աւելի դիւրաւ պիտի ըմբռնենք հայ զարդարուեստի նկարագիրը՝ ձեռագիրներուն մէջ, մասնաւորապէս աւետարաններու սկիզբը, համարաբառներու տախտակները շրջանակող աղեղնակամարներուն վրայ: Ատոնց ամենէն նշանաւորները Ժ. դարուն կը պատկանին. Մլքէթապուհիին, Վենետիկի Միքիթարեանց հաւաքածուին զոհարը, 902 թուականն ունի, էջմիաւածնին՝ 989 թուականը: Երկուքն ալ կը ներկայացնեն հուժկու արուեստ մը. կամարները լաւ կառուցուած են: Աղեղին շուրջ, զեղեցիկ սիրամարզներ կամ անոթի մը քով դէմ դիմաց կեցած թռչուններ, թուփեր՝ նուռերով բռնաւորուած, ուր մեծ փակ ծաղիկներ, խաշխաշին նման կարծես վայելուչ վերջաւորք մը frange մը կը կազմեն:

Տեքորին մնացեալ բաժինը կը պահէ մեծ մասամբ հին ժամանակներու կնիքը, եւ թրմ-

բուկներէն (tympan) մին, աղեքսանդրիական բնակար մը կը վերարտադրէ, ձկնորսներ, ձուկեր եւ կոկորդիլոսներ: Այս ազնուածեւ արուեստը իր առաջին օրինակը (modèle) 2. դարուն, վերին Միջագետքի մէջ ունի եւ զուգահեռաբար կը զարդանայ թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Բիւզանդիոնի մէջ:

Բայց ԺԱ. դարուն սկիզբին մօտ, Միքիթարեանց մէկ ուրիշ ձեռագիրը շատ տարբեր զգացումէ մը կը ներշնչուի: Աղեղը կորսնցուցած է իր ճարտարապետական նկարագիրը: Այլ եւս սիւններուն վրայ չի կրթնիր: Ուղղանկիւնի մը մէջ փակուած է եւ ուրիշ բանի չի ծառայեր բայց եթէ զարդական շարադասութեան զծերն ու շարժումը որոշելու: Այդ խիտ շարադրութիւնը եւ կարճ ու հաստ սիւնները դուրս կը ցատքեն՝ թեթեւ շրջանակի մը մէջ, ոչ միայն թռչունները եւ ծաղկած թուփերը՝ վերի մասին մէջ, այլ նաեւ, քովերը, ոճաւորուած տունկերը զոր Օմմեականներու մոզայիք յօրինողները է. դարուն, Սուրիոյ եւ Պաղեստինի մէջ, արդէն իսկ փոխ առած էին սասանեան արուեստէն:

Այդ տեքորը դեռ շատ ժուժկալ է. ականթիւն վրայ կ'աւելնայ արուեստական ծաղիկ մը, սեթեւեթեալ, վայելչաձեւ, որ միեւնոյն ատեն բիւզանդական ձեռագիրներուն մէջ կ'երեւայ: Ան կը զարդարէ «զաշտ»ը, բոլորակներով եւ ոլորապտոյտ ցօղուններով շրջանակուած: Զրդեք հիմայ որ երկու դար անցնի, ու զանք Վենետիկի ուրիշ աւետարանի մը, 1193 թուականով: Նոյն շրջանակն է, բայց ուրիշ ոգի մը: Այլ եւս՝ սակաւաթիւ մոթիֆները, իմաստուն եւ մտածուած կարգաւորութիւնը չէ որ կը զրտնենք, այլ պէսպիսութիւնը եւ հնարքը, աւիւնը եւ քմայքը: Մերթ աւելի եւս ոճաւորում, անասունը ոլորապտոյտ ցօղուններուն մէջ շարամանուած, մերթ աւելի ճշմարտութիւն, ծառը՝ աւելի մօտ բնութեան եւ թռչունը որ ապատօրէն կը կտցէ: Նախնեաց դասական շրջանը եւ Բիւզանդիոնը գրեթէ մոռցուած են. դիտուած է որ զարդարուեստին արժէքը, Ասիոյ մէջ, կը կայանայ շարադրութեան ինքնատուութեանը մէջ: Այդ ինքնատուութիւնը տիրական յատկութիւնն է հայ զարդարուեստագէտին:

Հայաստանը նուազ արժէք տուած է մարդ-

կային դէմքին քան Բիւզանդիոնը: Չայն ներկայացուցած է ուրիշ ուղիով մը: Ան չի փնտռել վայելչադեղութիւն, այլ արտայայտութիւն: Ուշուած Յիսուսին յօժարակամ կուտայ կոտորած ցաւալին զծէր: Կը թուի անպիտանալ նաեւ բիւզանդացի վարդապետութեան հերոսարուեստական, հալած կաղապարումը (model): Մէքէ թագուհիի աւետարանիչներու դէմքերը մեղի կը յայտնեն արուեստ մը որ անկենկալ է միջին-դարու խորը, այն է մերօրեայ տպաւորապատկերներուն արուեստը:

Եւ ի՞նչու հանդերձներուն կամ օթոցներուն (draperie) մէջ, արագ ու քիչ մը անփոփոխ յօրինուած բը մթնոլորտի տպաւորութիւնը կուտայ, եւ մերկ մարմիններուն համար, համարձակ վրձնի հարուածները, միասարթ թոյրերը, գոյներու այլազանութիւնը, սեփիա, թուր-դեղին, դեղնախունկի գոյն, կարմրադեղի գոյն, վարդագոյն, կապոյտ, թեթեւ մանուշակագոյն, լոյսերը շատ ձերմակ, արժէքներու ընդդիմակացութիւնը՝ յատկապէս կը բերեն հարուստ տպաւորութիւն մը լոյսի ու սեւ աչքերուն կուտան յուզիչ խորութիւն մը:

Եւ անոնք կը զգացնեն տարագոյն մը չէ: Մէքէ թագուհիի ձեռագիրը կը ներկայացնէ երկար աւանդութիւն մը որուն կազմուիլը կը տեսնենք Չ. դարուն Փոքր Ասիոյ յոյն վանքերուն մէջ եւ զոր կը վերադասենք, ԺԲ. դարուն վերջերը, Ռուսիոյ եւ Պալքաններու նկարներուն մէջ: Անոնք կը ներկայացնեն Արեւելի իրապաշտ եւ Երմիայէտ զգացումը, Յունաստանի գաղափարապաշտ ու կերպարուեստային զգացման հանդէպ:

Ներդրութիւն կը խնդրեմ այս քիչ մը խտտած, պարզաբանման համար: Լուսարձակով ցոյց տրուած քանի մը պատկերներ անշուշտ առելի լաւ բնութեան տուած պիտի ըլլաին ձեզի հայաստանի յուշարձաններուն հօժակու գեղեցկութիւնը: Գոնէ պնդատառ, պիտի ըլլաք այն խոր մտածուած պատճառները որ կրնան Արուեստի պատմաբան մը մղել դալու հանդիսաւոր պաշտպանի մը մէջ՝ մեծ տարեգրութի մը արժէք: Հայ ազգին իր հիացման վկայութիւնը բերելու: Այդ անցեալը, որուն մեծութիւնը պիտի ուզէի առաջին կերպով ի վեր հանել, անոնցմէ է որ կրնան ազդի մը, իր

ներդրեան օրերուն, տալ ամենէն հզօր կաղապար եւ սնունդանել բոցը՝ մշտակենդան որ աւելի երջանիկ օրերուն մէջ նորէն պիտի արձակէ ամենէն շողողուն փայլը:

— Եւ ի՞նչու չի մտածուած, զայսուհետեւ —
— Եւ ի՞նչու չի մտածուած, զայսուհետեւ —

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱՌԻԹԻԹԵԼԻ
— Եւ ի՞նչու չի մտածուած, զայսուհետեւ —

ԾԱԹ. Պ. ԱՄԵՏԷ ԿԱՍԹՈՒԼԻ
— Եւ ի՞նչու չի մտածուած, զայսուհետեւ —

Պարոններ եւ Տիկիներ.

Սորին շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ այս զեղեցիկ հաւաքոյթը կազմակերպող Սահակաւորին, որ զիս հրաւիրեց ձեզի հետ տօնախմբելու, Սուրբ Գրիգորի հայ թարգմանութեան հազարհինգ հարիւրամեակի այս հանդէսին մէջ, երաժշտական արուեստի այն շատ մասնաշաղկապներէն զոր կը կազմեն հայ մեղեդին, հայ երաժշտութիւնը: Եւ ուրախ եմ կարենալուս այդ ազնիւ հայրենիքի երաժիշտներուն բերել երաժշտադիրութեան ֆրանսական լնկերութեան ոգջոյնը:

Արդէն անձուկ կապ մը կայ մեզ այսօր այստեղ համախմբող նիւթին եւ հայ երաժշտութեան միջեւ: Որովհետեւ, արդարեւ, եթէ ելլենք մինչեւ ծագման ամենահեռաւոր ժամանակաշրջանները, ուր կարենանք հասնիլ այս մարդին մէջ՝ արտադրութեանց միջոցով, զոր միջին-դարու հայ քաղաքակրթութիւնը մեղի թողած է, եկեղեցին է որ պէտք է դիմենք:

Կարելի չէ ապահովութեամբ բնութեւնը եւ ճիշդ այն եղանակները որ կը պատկանին այն շրջանին ուր սուրբ Մեթոդիոս եւ Բարսեղ Սահակ կաթմակերպեցին հայ եկեղեցական երգեցողութիւնը: Բայց այն անշնչմ հեռքերէն զոր հիմաւորը եղանակները թողած են հայ մեղեդիներուն մէջ, աստուծոյ ութ ձայնի յորման աւանդական գաստաւորմէն, օրանքներէն եւ փառանքներէն, զիւրին մատուցողը հայաստանեայց եկեղեցին փառաց իրապաշտ է ասորի եկեղեցիներու արեւելեան մօրիփները եւ թէ պահպանած է, շատ աւելի